

ТІЛО НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВИ

У статті йдеться про форми існування/функціонування української мови з урахуванням сучасних реалій. Комунікативну цілісність мови запропоновано називати «тіло мови». Автор обґрунтовує несумісність поняття «національна мова» з такими проявами мовленнєвої діяльності, як суржик та обсценна лексика.

Ключові слова: національна мова, літературна мова, мовленнєва діяльність, суржик, лексика, сленг.

Самоствердження через мову – не таке рідкісне явище і в наш час. Це типово для бездержавних націй, згадаймо факти щодо минулого Польщі, Чехії або щодо сучасної Швеції, наведені у книзі Л. Масенко «Мова і політика» [4, 17–19]. Можна підкріпити їх ще живими спогадами мандрівців з України до Прибалтійських республік в совітські часи, коли місцеві жителі охоче відгукувались на незрозумілу їм українську мову і затято мовчали на зрозумілу російську. Самоствердження через мову підтверджують живі свідчення емігрантів з України, напр. у Бельгію, де, здавалось, юридично закріплений паритет двох мов. Насправді торгівці у фламандській частині остерігаються робити вивіски французькою (навіть паралельно з фламандською), якщо не хочуть зазнати фізичного нападу на магазин. В Україні цього ніколи не було і немає. Проте була і є орієнтація національно свідомої частини населення на українську мову як «народний скарб». Іншими словами, в Україні з її виразно незбалансованою мовною ситуацією на користь російської мови національна мова була і залишається як засобом самоідентифікації, так і засобом збереження нації. А проте деякі видання орієнтують думку про згубність такого ціннісного орієнтиру в українському культурному житті, вважаючи його застаріло-народницьким (напр. Л. Ставицька, С. Андрусів). Звичайно, якщо пістетне ставлення до мови стає перешкодою до якихось наукових пошуків, то варто позбутися тих супровідних до високого почуття комплексів та обмеженості в поглядах, але аж ніяк радикально не міняти їх. Тим паче в умовах загальної кризи національних культур, що йде в парі з глобалізаційними процесами. Мова завжди є формою буття народу. Але і сама мова має форми свого буття. Одні з цих форм достатньо стабільні і забезпечують мові тожсамість. Інші ж – мобільніші і можуть взагалі опинитися за межами даної національної мови. Тому важливо у відповідальні моменти життя мови робити синхронні

зрізи для своєрідної ревізії форм функціонування мови з тим, щоб адекватно оцінювати інноваційні процеси, без яких неможлива її вітальність. Особливо гостро така потреба виникає для постколоніальних мов на кшталт української. Усе це, як здається, й надає актуальності викладеним у розвідці думкам.

Мабуть що, В. Бондалетов перший перерахував усі можливі форми існування мови (літературна мова, народнорозмовна мова, койне, просторіччя, піджин, креольська мова, територіальні та соціальні діалекти) [2]. Однак учений не зупинився на докладній характеристиці в цьому плані жодної мови. Щодо форм існування національної мови відома й інша термінологія, закріплена у двох колективних монографіях [9, 11], де склалася традиція називати їх в сукупності функціональною парадигмою, що репрезентує цілісну комунікативну систему. Самі репрезентанти цих форм іменуються функціональними стратами, або ідіомами. Доречно згадати також запропоноване Г.В. Степановим розрізнення зовнішньої (функціональної) системи як вияву форм існування мови на відміну від внутрішньої структури мови як такої [7, 20].

Нам же здається доцільним термінологізувати в цьому значенні словосполучення **тіло національної мови**. Переваги запропонованого терміна ми бачимо в можливості схематичного унаочнення будови мови у вигляді обмеженого пунктиром кола (насправді тіло мови – це швидше сфера, або куля). Перервана лінія має означати розмитість меж будь-якої мови, зокрема української, в оточенні інших мов. Саме тут відбувається цілком закономірна інтерференція між мовами. Осердя тіла мови творить літературна мова, репрезентована шістьма функціональними стилями. Основу тіла мови творять, звичайно, територіальні діалекти. Це та форма природного буття мови, або той функціональний страт (ідіом), який забезпечує мові тожсамість. Тяглість територіальних діалектів означає історичну тя-

глість народу, що їх створив і ними користується. В. Бондалетов, навівши кількісне співвідношення між мовами, які мають літературну мову і не мають її (відповідно 300 та 3000), доходить висновку: територіальні діалекти – найпоширеніша форма існування мови [2, 62].

Попри вкрай несприятливі сучасні умови для збереження і розвитку територіальних діалектів (у зв'язку з урбанізацією, міграційними процесами, впливом засобів масової інформації та активною комп'ютеризацією життя людей) жива природна мова, якими є її територіальні різновиди, залишається невичерпним джерелом для подальшого розвитку мови у будь-якій її формі: чи то штучного страту (ідіома), а власне, стандартної (тобто літературної) мови, чи то природних, але соціально зумовлених різновидів мови, або корпоративних субмов. У сучасній українській лінгвістиці саме цим останнім нарешті перепала увага: з'явилися і розвідки, і монографії, і дисертаційні роботи, і словники [бібліографію з цього питання див. у монографії Л. Ставицької – 6]. Проте не всі форми соціальних діалектів стали об'єктом наукових досліджень. Крім того, не всі судження щодо них незаперечно слухні. До соціальних діалектів (соціолектів) зазвичай зараховують жаргон(и), арго, професійне мовлення. У ґрунтовній монографії Л. Ставицької зроблено ряд істотних уточнень щодо змісту кожного з понять. Особливо слухним, а головне актуальним для характеристики сучасного буття української мови нам здається обґрунтування потреби виокремити **сленг** як різновид живого розмовного мовлення, що оцінюється суспільством як літературно ненормативна, неофіційна мова із залученням жаргонізмів, арготизмів та знижених лексико-фразеологічних одиниць [6, 40–42]. Фактично ж йдеться про те явище, яке в російській термінології іменується просторіччям, хоча й з сучасними нашаруваннями на взір жаргонізмів/арготизмів. Мабуть, на тлі сленгу не варто було виокремлювати жаргонізовану розмовну мову [6, 46], а кваліфікувати її як різновид сленгу. Зважаючи на українські лінгвістичні реалії поняття сленгу варто доповнити такою характеристикою, як територіально-діалектна забарвленість, оскільки в Україні немає єдиного сленгу, а є їх множинність. Звичайно ж, українські сленги не позбавлені суржикізмів (дублетних до українських, а отже – зайвих запозичень з російської мови). А проте і досі діалектна домінанта у містечках переважно західного регіону достатньо відчутна. Не варто скидати з рахунку й принципової внутрішньої відмінності між територіальними (адже це повні системи) та соціальними діалектами (цими неповними паразитивними щодо фонетики і граматики утвореннями на тілі національної мови). Саме тому територіальні

діалекти визначають обличчя сленгу. На наше переконання, цю особливість сучасного розмовного українського мовлення потрібно культивувати, прищеплюючи і поширюючи думку про престижність регіональних різновидів живого мовлення з огляду на потужність їхніх сенсовиражальних, сенсопороджувальних [13, 21] та стилістичних потенцій. Тим паче, що цей процес цілком вписується у загальноєвропейську тенденцію діалектного ренесансу, щодо чого Я. Радевич-Винницький наводить низку неспростовно доказових фактів, покликаючись на ставлення до діалектного мовлення в сучасній Німеччині, Швейцарії, Італії [12].

Територіальні діалектизми так само, як і соціальні діалектизми, зокрема жаргонні, арготичні, можуть лаконічно, колоритно, експресивно виразно номінувати не лише окремі предмети, істоти тощо, а й складні явища, процеси, ситуації. Варто лишень їх актуалізувати та активізувати, напр. *тусівка* – *балуша*, *комашина*; *приколюватися* – *шпиняти*, *фігня* – *циплик*. І той закид, зроблений автором монографії «Арго, жаргон, сленг» щодо тривалого ігнорування жаргону в континуумі української мови, а згодом пасивної констатації фактів появи власне українських жаргонізмів та звинувачення в жаргонофобії і звичайних мовців, і лінгвістів (чомусь не персоніфікованої у дослідженні) доречно було б адресувати діалектологам, що мали б у своїх працях демонструвати вітальні для сучасного урбанізованого життя можливості територіальних діалектів, озвучених все ще численними мовцями. Вульгарно спрощеним видається твердження про примітивізацію мовців (у тому числі й лінгвістів), які негативно ставляться до навали жаргонно-арготичної мови з виразно кримінальним колоритом (що не раз констатовано у різних дослідженнях). Численне проникнення у більшість стилів літературної мови цих елементів означає наступ маскультури, примітивної, зденаціоналізованої і бездуховної в своїй суті, оберненої до гедоністичних, споживацьких первнів людини. Логічним розвитком думки про домінантну роль жаргонів/арго у процесах подальшого повноцінного розвитку української мови стало спеціальне застереження щодо обценної лексики, яку прилучено до соціальних діалектів [6, 48]. Тим самим і мовні екскременти визнано складовою національної мови.

То ж чи має дивувати численність тих, для кого цілком прийнятним видається бачити на високих державних посадах людей, що є носями такої мови і культури? Адже їхній соціолект знаходить наукове обґрунтування й високе поцінування.

Помітно більші і вагоміші наслідки для буття україномовців мав би обернено пропорційний

тиск територіальних діалектизмів порівняно з соціальними названого типу.

На жаль, поза увагою сучасних дослідників соціолектів лишаються дитячі жаргонізми. А тим часом вони надзвичайно важливі для раннього періоду мовного, психічного і, зрештою, інтелектуального розвитку дитини. Не будемо спинятися на їхній семантиці (її досить докладно подано у курсі «Сучасної української літературної мови» [8, 196]. Наголосимо лише на таких ознаках дитячих жаргонізмів, як фонетична доступність для артикуляції дитиною кінця 1-го – початку 2-го року життя, двоскладовість та відкритість цих складів. Саме такі властивості спонукають новомовця до самостійної мовленнєвої діяльності. Легкість засвоєння спеціальної лексики, виробленої багатовіковою практикою народної педагогіки, стає джерелом радості й задоволення від успішної мовопраці. Дитячі жаргонізми в жодному разі не мають сприйматися як підігривання обмеженим можливостям мовця, адже їх вживання закінчується разом з періодом артикуляції лише двоскладових слів.

Достатньо багато авторитетних голосів лунає на користь виділення в українській мові просторіччя (бібліографію з цього питання див. у дисертаційних дослідженнях Р. Бесаги – [1] та В. Товстенко – [10]). Загальновідомий термін «просторіччя» вживають у двох значеннях:

- 1) просторіччя – знижена, фамільярна, зневажлива, груба аж до лайливого лексика (обсценну лексику зазвичай не згадують);
- 2) просторіччя – літературно ненормативні явища всіх рівнів мови.

Стосовно першого значення скажемо: виокремлення цієї категорії лексики під узагальненою назвою «просторіччя» щодо перерахованих вище часткових проявів (фактично стилістичного маркування) було релевантним для мовних явищ того часу, коли високий стиль творив опозицію з низьким. На сучасному етапі про «просторіччя» можна говорити лише щодо частини зниженої лексики, яка перебуває за межами літературної норми, хоча вживана в живому розмовному мовленні для експресії. Ми не бачимо доцільності виділяти її в окрему групу.

Друге значення потребує докладного коментаря. Попри те, що так зване просторіччя може траплятися на всіх рівнях мови (від фонетичного до стильового включно), у сучасній українській мові воно не творить цілісного різновиду мови. Мовці, недостатньо обізнані чи то з фонетичними, чи з граматичними, чи стилістичними і, врешті-решт, – із стильовими нормами літературної мови зазвичай помиляються вибірково, причому це можуть бути люди з достатньо високим освітнім цензом. Так, студенти другого курсу НаУКМА помиляються у вживанні слів іншо-

мовного походження, як-от: **скруппульозний** (помилкове **скурпульозний**), **колготи** (помилкове **колготки**), **перебувати** (помилкове – **знаходитися**), **плацкарта** (помилкове **плацкарт**). Більше того, у мові наукових праць лінгвістів і навіть лінгвостилістів поширене вживання слів на кшталт **обумовлювати** у значенні **зумовлювати**; **вести, призводити** у значенні **спричиняти (що)**, **спричинятися (до чого)**, **складати** – у значенні **становити, зустрічатися** – у значенні **траплятися, включати** – у значенні **містити** тощо. У найновіших наукових текстах трапляються жаргонізми, як – от: **фани** – у значенні фанатичні поклонники, **стьобовість** – у значенні глузування, іронія. З огляду на такі й подібні факти доречніше говорити не про просторіччя (питання недолугості цього терміна тепер не заторкуємо), а про анормеми. Вже сам термін анормема(и) красномовний як у плані прозорості внутрішньої форми, так і в плані оцінки явища у мові. Невмотивовано вживані в літературній мові діалектизми, жаргонізми та чужомовні запозичення, у тому числі русизми (інакше – суржикізми) ніколи не творять суцільного тексту в живому мовленні, хоча такі огріхи бувають і регулярними і частотними. Появу анормем можна кваліфікувати як прояви збою у реалізації елементів унормованої системи національної мови, якою є літературна мова (відносний, історично змінний характер норм у цій статті не розглядається), тобто анормеми варто вважати частиною тіла національної мови, хоча навряд чи можна кваліфікувати їх як окрему форму існування мови (саме через те, що вони не творять окремішньої системи чи підсистеми національної мови).

Непоодинокі випадки кваліфікації суржика – мови, пересиченої дублетними, зайвими запозиченнями з усіх рівнів російської мови в українську – як прояву просторіччя і, отже, складової національної мови. Фактично ж має йтися про український піджин, що характеризується рядом специфічних ознак порівняно з традиційно виокремлюваними піджинами [напр. 3].

Отже: український піджин, по-перше, заснований на мові аборигенів, а не колонізаторів, по-друге, він уживається для порозуміння самих аборигенів між собою, а не лише аборигенів з колонізаторами, по-третє, через те, що мовці достатньо обізнані (принаймні на рівні потреб побутового спілкування) з мовою колонізаторів, то не виникає бар'єра нерозуміння при використанні елементів обох мовних кодів – українського і російського, тому не постає проблема норми українського піджину і, як наслідок, суржик – явище асистемне, що не творить окремої мови (понад те: ця псевдомова не обслуговує жодної культури); по-четверте, через близькість мов-контактерів, як відомо, чужу мову легко зрозумі-

ти, проте диференційовано (не змішуючи обидва коди) користуватися системами споріднених мов не під силу пересічному мовцеві (що ми бачимо на численних прикладах так званого масового українсько-російського білінгвізму). Отже, ставши суржикомовцем людина досить швидко в умовах незбалансованої мовної ситуації (такою вона є в Україні і в період колоніального статусу, і вже на сучасному етапі) втрачає знання своєї мови, а разом і ціннісний орієнтир на мову взагалі як осердя національної культури (і народної, і професійної). Піджиномовні українці дуже швидко перетворюються на креоломовних, а значить, поняття рідної мови втрачає для них свій сенс, оскільки ця мова не обслуговує і не творить нічого такого у плані духовного життя, що могло би стати рідним.

Суржик не придатний для формування культурної концептосфери. Він є лише засобом спілкування, а не інкультурації, сенс якої в

олюдненні, гуманізації людини через національну культуру.

Таким чином, тіло сучасної української національної мови твориться двома повними системами, якими є: природна форма її існування – це територіальні діалекти та штучна форма, якою є літературна, стандартна форма національної мови. Соціальні діалекти у тілі національної мови – це неповні (переважно рівня лексики та фразеології), хоча й самодостатні системи. На нашу думку, в сучасній українській мові хоча й немає койне, але є близьке до нього явище сленгу в тому розумінні, яке ми запропонували, спираючись на дефініцію Л. Ставицької та апелюючи до мовних реалій сьогодення з урахуванням їхніх перспективних інтенцій. Український піджин/креольська мова (інакше – суржик), як і обсценна лексика (разом з усіма своїми дериватами та новорозгалуженою модальністю) до тіла національної мови не належать.

1. Бесага Р. В. Нестандартизовані елементи в українській літературній мові : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Р. В. Бесага. – Ужгород, 1996. – 241 с.
2. Бондалетов В. Социальная лингвистика / В. Бондалетов. – М. 1987. – 160 с.
3. Дьячков М. В. Пиджинизация и креолизация как социолингвистические процессы / М. В. Дьячков // Теоретические проблемы социальной лингвистики. – М. : Наука, 1981. – 366 с.
4. Масенко Л. Т. Мова і політика / Л. Т. Масенко. – К. : Соняшник, 1999. – 100 с.
5. Социальная и функциональная дифференциация литературных языков / Под ред. В. Н. Ярцевой, М. М. Гухман. – М. : Наука, 1977. – 342 с.
6. Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг / Л. Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 462 с.
7. Степанов Г. В. Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи / Г. В. Степанов. – М. : Наука, 1976. – 224 с.
8. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1973. – 438 с.
9. Типы наддиалектных форм языка / [под. ред. М. М. Гухман.]. – М. : Наука, 1981. – 309 с.
10. Товстенко В. Р. Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. Р. Товстенко – К., 2000. – 221 с.
11. Функциональная стратификация языка / [отв. ред. М. М. Гухман.]. – М. : Наука, 1985.
12. Радевич-Винницький Я. Етика і культура спілкування / Я. Радевич-Винницький. – Л. : Сполом, 2001. – 221 с.
13. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність / Р. Кісь. – Л. : Літопис, 2002. – 304 с.

N. Dzubyshyna-Melnyk

BODY OF THE NATIONAL LANGUAGE

The article deals with forms of existence/functioning of Ukrainian language having regard to the present reality. The author proposes to call communicative complexity of the language «body of the language». The article also shows incompatibility of national language with such displays of speaking activity as mixed language and obscene lexis.

Key words: national language, literary language, speech activity, syrzhik, vocabulary, slang.